О. Машевський, д-р іст. наук

ДИПЛОМАТІЯ ДЕРЖАВ АНТАНТИ У "СХІДНОМУ ПИТАННІ" 1917 р.

У статті проаналізовано боротьбу Росії, Великої Британії, Франції та США за "османську спадщину" в період діяльності російського Тимчасового уряду.

The article analyzes the struggle of Russia, Great Britain, France and the U.S. over "Ottoman heritage" in the period of Russian Provisional Government.

"Східне питання", яке полягало у боротьбі європейських держав за поділ величезних територій ослабленої Османської імперії було одним з рушійних чинників світової політики, починаючи з XIX ст. й, стало важливою причиною Першої світової війни [18, с. 13-536]. Воно суттєво впливало на міжсоюзницькі відносини країн Антанти після падіння у Росії самодержавства внаслідок Лютневої революції. Варто звернути увагу на те, що, як історики періоду Першої світової війни, 20-х рр. XX ст., так і сучасні дослідники, по різному, досить часто діаметрально протилежно, оцінювали значення "східного питання" для розвитку міжнародних відносин, розгортання та наслідків цієї війни. Наприклад відомий історик царської Росії П. Мілюков наполягав, що для його держави життєво необхідно було захопити Константинополь та Чорноморські протоки [10; 21]. Західні дослідники А. Андерсон, Д. Донтас, А. Фуад, П. Грейвс, Г. Говард, А. Макфі наголошували на тому, що російський Тимчасовий уряд, незважаючи на свої миролюбні заяви та декларований ним демократичний й публічний стиль дипломатії, насправді не відмовився від агресивних, загарбницьких цілей зовнішньої політики царського самодержавства [35; 37; 40; 41; 43; 48]. Зважаючи на важливе значення боротьби великих держав за "османську спадщину" на завершальному етапі Першої світової війни та неоднозначні оцінки цього історичною наукою, у пропонованій статті робиться спроба цілісно та всебічно розглянути це питання.

2 березня 1917 р. російський імператор Микола II відрікся від престолу [17, с. 283-284], а владу в країні перебрав на себе сформований Державною Думою Тимчасовий уряд. Вже на початку його діяльності Лондон та Париж були вражені заявами міністра юстиції О. Керенського, висловленими під час його розмови з британським військовим агентом у Петрограді генералом А. Ноксом та журналістом Вільямсом 6/19 березня 1917 р. О. Керенський наголосив, що Росія повинна вести війну до переможного кінця, проте не прагнути до жодних завойовницьких цілей. Зокрема він наголосив, що Росії потрібні не володіння Чорноморськими протоками, а лише свобода плавання ними, найкращою гарантією чого стала б їх нейтралізація [25, с. 468; 41, p. 163].

Однак, як виявилось, найвпливовіший член Тимчасового уряду міністр закордонних справ лідер кадетів П. Мілюков [54, p. 26], якого недаремно його колеги жартома прозвали "Мілюков-Дарданелльський" або Петро Дарданеллович [56, p. 44], намагався зберегти експансіоністській вектор російської політики стосовно османської столиці та Босфора і Дарданелл й залишити в дії угоди щодо цього із західними союзниками [32, л. 1-6]. Він, щоправда, мотивував це тим, що "життєво важлива вимога приєднання Проток, яка полягає у необхідності передачі нам верховної влади над невеликою територією, має для нас (росіян – *авт.*) величезне значення захисного стратегічного пункту, що попереджатиме несправедливий напад на наш морський кордон на Чорному морі" [21, с. 46; 52, p. 132-133].

Зважаючи на це, П. Мілюков намагався терміново дезавуювати заяви О. Керенського, наголошуючи у своїх неодноразових зверненнях до союзних держав, що його колега по кабінету висловив лише свою приватну думку, й петроградська дипломатія не відмовляється від попередніх домовленостей стосовно Константинополя та Проток [20, с. 475]. Більш того, П. Мілюков вимагав, щоб союзники підтвердили свою вірність цим договорам [13, с. 471; 23, с. 471; 56, p. 46]. Лондон, Париж та Рим, хоча й здавались роздратованими такою непослідовністю Петрограда [56, p. 47], однак були непевні стосовно прагнення Росії продовжувати війну, зважаючи на вкрай незадовільний моральний стан її армії [42, p. 223]. Тому, щоб стимулювати її до ретельного дотримання військових зобов'язань перед західними союзниками, підтвердили свою вірність міжсоюзницьким договорам, в тому числі щодо Константинополя та Проток [14, с. 473-474; 24, 475-476]. Але вони були в черговий раз дезорієнтовані декларацією Тимчасового уряду від 27 березня / 9 квітня 1917 р., підписаною головою кабінету князем Г. Львовим у якій наголошувалось: "Мета вільної Росії – не панування над іншими народами, не загарбання у них національного надбання, не насильницьке захоплення чужих територій, а ствердження міцного миру на основі самовизначення народів. Російський народ не домагається посилення своєї зовнішньої міці за рахунок інших народів. Він не має на меті чиєсь поневолення та приниження" [6, с. 476-477]. Як слушно стверджували британські дослідники К. Філліпсон та Н. Бакстон у своїй колективній монографії, хоча у цьому документі й не згадувалось про Константинополь та Протоки, однак західні союзники Росії із тональності цієї офіційної заяви зробили висновок, що Росія відмовляється від своїх попередніх вимог стосовно анексії цих територій [53, p. 212].

Варто зауважити, що, скликана 11 квітня 1917 р. перша всеросійська конференція Рад, хоча переважаючою кількістю голосів висловилась за продовження оборонної війни, однак наголосила, що засуджує будь-які спроби домогтися анексій та контрибуцій" [55, p. 28].

Характерно, що Османська імперія в цей же період висловлювала сподівання на порозуміння з Росією. Зокрема великий візир Таалат-паша 5 квітня 1917 р. в інтерв'ю провідній турецькій газеті "Танін" заявив, що давня ворожнеча між його країною та Росією була наслідком агресивних дій царизму проти Туреччини, і він сподівається, що нова ліберальна Росія залишить у минулому ті зазіхання, а "Туреччина, у свою чергу, готова відкрити Протоки та зробити їй інші поступки" [43, p. 37].

Вищезгадані заяви з Петрограда та Константинополя, які створювали враження можливості нівелювання конфронтації між ними, давали підстави зробити висновок, що є сприятливі передумови для відновлення відносин цієї країни з Антантою й виходу Османської імперії з війни [43, p. 38]. На думку американського посла у Константинополі А. Елкаса, Вашингтон, який на той час зберігав хороші відносини з Портою, мав з нею численні інтенсивні контакти й навіть надавав гуманітарну допомогу Османській імперії [33, с. 41-44; 39, p. 542-544; 44, p. 544], повинен був допомогти порозумітись країнам Антанти з османським керівництвом [43, p. 38].

Щоправда, як Лондон, Париж, Вашингтон, так і Порту чекала чергова несподіванка з боку Петрограда.

© Машевський О., 2011

П. Мілюков, який змушений був погодитись на вищезгадану декларацію від 27 березня / 9 квітня 1917 р., під одностайним тиском своїх колег по кабінету [56, p. 49] через кілька днів у своєму циркулярі від 18 квітня / 1 травня пояснив своїм західним партнерам, що "Тимчасовий уряд, відстоюючи права нашої Вітчизни (Росії – *авт.*), буде повністю зберігати зобов'язання щодо наших союзників" [19, с. 485-486]. Такі твердження вже сприймалися на заході, як прагнення Тимчасового уряду зберегти діючу систему міжсоюзницьких договорів.

Це враження поглибилось внаслідок інтерв'ю П. Мілюкова кореспонденту газети "Манчестер Гардіанс", 22 квітня 1917 р., в якому він наголошував, що Росія, хоч і визнає право вільної торгівлі через Протоки, але буде наполягати на забороні для проходу через них, закордонних військових кораблів і, на його думку, США не повинні проти цього заперечувати, оскільки у промовах В. Вільсона не міститься жодних застережень стосовно приєднання до Росії Константинополя [56, p. 54-55].

Характерно, що П. Мілюков, заявляючи, що "демократична Росія стала вдвічі сильнішою" [56, p. 52], не лише наголошував на її правах на Константинополь та Протоки у зносинах із західними союзниками, але й, як і його попередник на міністерській посаді М. Покровський, намагався, щоправда безуспішно, реанімувати ідею "босфорської операції" й спонукати Ставку до активізації її підготовки до проведення цієї акції ще до завершення світової війни [3, с. 393; 5, с. 109; 41, p. 163].

Необхідно наголосити, що невизначеність російського політикуму стосовно Константинополя та Проток після лютневої революції й, більш того, гостра внутрішньополітична боротьба в Росії з цього питання співпала з посиленням впливу на європейську дипломатію США, які ще 4 серпня 1914 р. оголосили нейтралітет і лише 6 квітня 1917 р. вступили у світову війну. Американська адміністрація послідовно наполягала на інтернаціоналізації та нейтралізації цих територій й намагалась поступово схилити до цієї точки зору Лондон та Париж [36, p. 511; 40, p. 129; 43, p. 37; 48, p. 83]. Ці дії Вашингтона щодо Чорноморських проток, звичайно, можна пояснити не лише турботою про оптимальний устрій для світової спільноти. Адже США були на той час провідною торгівельно-промисловою країною і тому одним з пріоритетів їхньої зовнішньої політики було забезпечення якомога зручнішого функціонування транспортних комунікацій [12, с. 28-37; 45, с. 22].

Крім того американська адміністрація перебувала під відчутним впливом пацифістських антивоєнних організацій, які переконували її, що США не повинні допомагати Антанті розгромити Німеччину та її союзників задля того, щоб дати волю грабіжницьким інстинктам країн-переможців, зокрема стосовно захоплення контролю над стратегічними транспортними шляхами, в тому числі Босфором та Дарданеллами [43, p. 50; 46, p. 93]. Європейські союзники США змушені були прислухатись до, за висловом Д. Ллойд-Джорджа, пацифіських та антимілітаристських настроїв американського президента В. Вільсона, оскільки ставало все очевиднішим, що поступове нарощування американських збройних сил на фронті повинно було стати тією потугою, яка зрештою схилить шальки терезів у війні на користь Антанти [16, с. 31; 38, с. 533].

Ще 14 лютого 1916 р. провідний радник американського президента із зовнішньополітичних питань полковник Е. Хауз на нараді з прем'єр-міністром та провідними членами британського уряду запропонував "оголосити Константинополь нейтральним" [1, с. 31; 43, p. 38]. Згодом американська адміністрація знайшла свого однодумця у питанні визначення майбутнього статусу османської столиці та Проток в особі нового британського статс-секретаря із закордонних справ А. Бальфура, призначеного на цю посаду у грудні 1916 р. Зокрема полковник Е. Хауз стверджував у своєму щоденнику, що він на зустрічі з А. Бальфуром 28 квітня 1917 р. досягнув з ним консенсусу щодо майбутнього Константинополя: "Ми погодились, що його потрібно інтернаціоналізувати" [2, с. 34]. 30 квітня 1917 р. проблема Константинополя та Проток розглядалась на переговорах А. Бальфура з президентом В. Вільсоном та Е. Хаузом. Співрозмовники погодились, що Константинополь та Протоки повинні інтернаціоналізуватись, й Османська імперія в результаті війни швидше за все втратить ці території, які тоді будуть передані під міжнародний контроль [43, p. 39; 45, p. 55].

Характерно, що вашингтонська дипломатія не надто переймалася безкомпромісною позицією російського міністра закордонних справ П. Мілюкова стосовно Константинополя та Проток. Американський посол у Петрограді Віншіп наголошував у своїх повідомленнях до Вашингтона, зокрема від 8 травня 1917 р., що "чітко зрозуміло, що Мілюков, який завжди був прихильником вирішення питання Дарданелл і Босфора (на користь Росії – *авт.*), висловлює лише його особисту думку, а не безпосередньо Тимчасового уряду" [43, p. 39]. Крім того, цей дипломат звернув увагу на те, що російські соціалісти наголошують, що "вони повинні боротися не лише з Леніним, але також і проти захисника анексії Дарданелл Мілюкова" [43, p. 40].

Варто зауважити, що дійсно на той час тема Проток та Константинополя була однією з гострих тем полеміки російських публіцистів. Характерною для підходів супротивників збереження попередньої політики Росії стосовно цього, була стаття (згодом видана окремою брошурою) відомого публіциста лівого спрямування І. Щадріна. Цей автор ставив риторичне запитання: "Чи дійсно нам так вже були потрібні південні Протоки, щоб за них починати цю небезпечну (світову – *авт.*) війну й продовжувати її до безкінечності, до переможного кінця? Адже лише ними можна виправдати наше (російське – *авт.*) втручання у війну, якщо його можна взагалі чимось виправдати" [34, с. 4].

Далі І. Щадрін красномовно наголошує, що задля цієї мети Росія зазнала стільки людських втрат та матеріальних збитків, що "якби Константинополь був зроблений з чистого золота, а Протоки по всій своїй протяжності викладені дорогоцінним камінням, то навіть ці скарби не компенсували б принесені, для їх здобуття жертви" [34, с. 10]. До речі, цей публіцист зауважував, що якби царський уряд не налаштовував постійно проти себе Османську імперію своїм перманентним прагненням захопити Константинополь та Протоки, а натомість зберігав з Портою добросусідські відносини, то для Росії проблема Босфора та Дарданелл не мала б такої гостроти [34, с. 8].

Досить слушними російській громадськості здавалися аргументи, що Протоки все ще знаходились під османською владою й для їх захоплення довелося б "покласти не одну сотню тисяч людських життів і мільярди кровних народних грошей" [34, с. 12]. Крім того, Росія повинна була тримати там й надалі кількасоттисячну армію, оскільки навіть підпорядкування цих територій петроградському уряду не поклало б край проблемі, бо у турків, як передбачав І. Щадрін, було б бажання їх відвоювати. До того ж Болгарія, Греція та Австро-Угорщина також розглядали б для себе, як безпосередню загрозу, російський контроль за цими життєво важливими (для їхніх економік) шляхами. Тому, на думку опонентів П. Мілюкова, "захопленням Константинополя

та Проток Росія не лише не гасила б світової пожежі, не ліквідовувала її прихованих осередків, а навпаки сприяла б їх поширенню, створюючи додаткові приводи для міжнародної ворожнечі та конфліктів" [34, с. 12-13].

Вищезгадані дії П. Мілюкова щодо Проток посилювали тиск на нього з боку як все більш впливової Петроградської ради, так і частини міністрів на чолі з О. Керенським [9, с. 346-347; 10, л. 1-13; 11, л. 9-10], які відверто звинувачували його у продовженні попередньої імперіалістичної, загарбницької політики царського уряду, що "загрожує продовженням війни до безкінечності" [21, с. 43-44; 56, p. 44-45, 47-48, 54]. Тому, коли вищезгадана славнозвісна нота П. Мілюкова, від 18 квітня (1 травня) 1917 р. стала відома широкому загалу, вона сприймалася як неприхована провокація й викликала 3-4 травня 1917 р. масову озброєну демонстрацію втомлених війною солдат та робітників під гаслами протесту проти імперіалістичної політики П. Мілюкова. Зрештою ці події спричинили 18 травня 1917 р., не лише відставку міністра закордонних справ, але й разом з цим і реорганізацію всього складу уряду, щоправда, під керівництвом попереднього прем'єр-міністра князя Г. Львова [9, с. 346; 41, p. 162; 55, p. 31-32; 56, p. 57].

Новий міністр закордонних справ М. Терещенко, враховуючи сумний досвід свого попередника, намагався в публічних деклараціях наголошувати, що Тимчасовий уряд "не прагне до насильницького захоплення чужих територій", а лише хоче "миру без анексій та контрибуцій" [7, с. 488]. Велика Британія та Франція у своїх офіційних нотах привітали прагнення російського уряду відмовитись від експансіоністських завдань й запевнили його, що також лише турбуються про справедливий післявоєнний світоустрій [27, с. 489-491; 28, с. 491-493].

Однак дипломатичні документи свідчать, що заяви як петроградського кабінету, так і західних урядів були спрямовані переважно на покращення свого сприйняття громадськістю як власної країни, так і союзних держав. Західні партнери Росії, вітаючи, як їм здавалось, відмову Петрограда від його попередніх імперіалістичних амбіцій, однак натомість не збирались чинити адекватні дії й утриматись від претензій на низку територій, визначених міжсоюзницькими договорами [26, с. 500-501; 29, с. 495-496].

Російська дипломатія також незважаючи на свої демократичні та миролюбні декларації, хотіла-таки зберегти принаймні свої позиції в питанні Константинополя й Проток. Але вона не наважувалась відверто про це заявити, зважаючи на зростання у Росії антивоєнних настроїв. Тому міністр закордонних справ М. Терещенко, дотримуючись певний час вичікувальної позиції, на початку червня 1917 р. наголошував західним союзникам, що на той момент було не на часі негайне визначення цілей війни [30, с. 498]. Водночас М. Терещенко, знаючи про застереження США щодо російської анексії Константинополя та Проток, намагався домовитись з Вашингтоном про узгодження політики двох держав стосовно Османської імперії [4, с. 404; 43, с. 40-41].

Зростання соціальної, внутрішньополітичної напруженості восени 1917 р. спричинило послаблення інтересу російської громадськості до проблем зовнішньої політики, що дало змогу петроградській дипломатії знову повернути на порядок денний міжсоюзницьких відносин питання Босфора та Дарданелл. У вересні 1917 р. російський міністр закордонних справ М. Терещенко, який зберіг свою посаду у новому уряді, очолюваному О. Керенським [55, p. 35], нагадав західним партнерам, що згода Росії на договір Сайса-Піко 1916 р. про розподіл між Росією, Великою Британією та Францією азійських володінь Османської імперії, "залишається обумовленою реалізацією її угоди з Францією й Англією стосовно Константинополя та Проток" [31, с. 511].

У жовтні М. Терещенко заявив, що Росія погодиться на користування Чорноморськими протоками на основі міжнародних договорів, а також нейтралізацію Проток лише за умови загального роззброєння, щоб уникнути небезпеки їх блокади потужним флотом іншої держави. Проте найбільш оптимальним варіантом врегулювання проблеми Босфора та Дарданелл російський міністр вважав-таки їх передачу у власність Росії [9, с. 349]. Зважаючи на вищезгадані дискусії, проблема Проток повинна була обговорюватись поряд з іншими питаннями післявоєнного врегулювання на міжсоюзницькій конференції у листопаді 1917 р. Однак 7 листопада 1917 р., тобто в той день, коли М. Терещенко повинен був виїхати з Петрограда на цей форум, відбувся більшовицький переворот, який усунув від влади Тимчасовий уряд [35, p. 344-345; 41, p. 163].

Певною компенсацією західним союзникам все очевиднішого послаблення дієздатності Росії та її дедалі меншої спроможності вести війну було те, що пом'якшення позиції Петрограда, в питанні Константинополя та Проток, дозволило їм залучити Грецію до лав Антанти. Вона, отримавши від західних держав обіцянки забезпечення своїх інтересів у цьому регіоні, 30 червня 1917 р. розірвала відносини з центральними державами й вступила у війну на боці Антанти [37, p. 32; 41, p. 164]. Після перемоги у війні Афіни сподівались навіть на володіння "грецьким містом" Константинополем, зважаючи на їх значну військову та військово-морську присутність поблизу цього міста, чисельну грецьку громаду в ньому, а також історичні традиції [43, p. 49, 60].

Країни Антанти також вважали, що відмова Росії від прагнення анексувати Босфор та Дарданелли, усунула значну частину перепон для відновлення їх відносин з Софією. У спільному союзницькому меморандумі від 22 грудня 1917 р. наголошувалось: "Стосовно Болгарії наш найбільший актив – можливість задоволення її справедливих вимог, що з'явилась після того, як зникла загроза імперіалістичного російського захоплення Константинополя" [49, p. 45].

На думку французького делегата А. Тардьє, яку він висловив, коли обговорювалось болгарське питання на Паризькій конференції, вищезгадані російські претензії свого часу були однією з причин того, що не вдалося створити під час війни проантантівський Балканський союз, зазнала фіаско Дарданелльська операція, а також союзники мали безліч проблем під час стримання тиску військ Четверного союзу на Салоніки, які стали головним опорним пунктом Антанти на Балканах після її поразки на Галліполійському півострові [51, p. 235].

Як стверджував сучасник тих подій болгарський історик проф. Д. Міков, після того, як країни Антанти підтвердили, що післявоєнне врегулювання на Балканах буде здійснюватись згідно одинадцятого пункту В. Вільсона, тобто з врахуванням історичних традицій та національних ознак, болгарські солдати не мали вагомого сенсу для продовження війни [50, p. 53].

Більшовицький уряд, усвідомлюючи занепокоєння мусульманського світу можливістю захоплення османської столиці країнами Антанти, намагався у свою чергу використати цю проблему задля поширення свого впливу та здобуття певних ідеологічних дивідендів на східних теренах. У зверненні Ради Народних Комісарів "До всіх трудящих мусульман Росії та Сходу" від 20 листопада (3 грудня) 1917 р. наголошувалось: "Константинополь повинен залишитись у руках мусульман" [15, с. 52]. Варто звернути увагу на те, що ця по-

зиція створювала, в подальшому підґрунтя для співпраці більшовицького режиму з кемалістами під час їхньої боротьби проти інтервенції країн Антанти після завершення світової війни, що цілком відповідало інтересам більшовиків, які сподівались отримати надійного союзника саме у забезпеченні їхніх інтересів у питанні Проток [8, с. 68-69].

Публікація більшовиками у листопаді 1917 р. секретних угод про розподіл Османської імперії викликали непорозуміння антантівської дипломатії з арабським рухом, якому було обіцяно врахувати його національні устремління. Це опосередковано ускладнило Лондону та Парижу вирішення, на свою користь, проблеми Проток, оскільки вони тривалий час були занепокоєні насамперед тим, як уникнути конфлікту з арабами й, водночас, отримати те, що було визначено угодою Сайса-Піко 1916 р. [45, p. 112; 47, p. 94-95].

Британська дипломатія, яка мала значні інтереси в питанні Чорноморських проток і потужні важелі впливу на вирішення цієї проблеми, внаслідок остаточної відмови Росії від анексії Проток, а також вимог американської дипломатії, змушена була шукати нові підходи розв'язання цього вузла суперечностей. Цікаво, що в той самий день, коли було оприлюднено вищезгадане більшовицьке звернення до мусульман 20 листопада 1917 р., британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж у розмові з радником американського президента полковником Е. Хаузом наголосив, що його уряд згоден на інтернаціоналізацію Босфора та Дарданелл, тобто підпорядкування їх міжнародному контролю [45, p. 69]. Щоправда, ці дипломати не конкретизували форми та засоби такого контролю. 20 грудня 1917 р. Д. Ллойд Джордж заявив, що "оскільки Росія вступила в сепаратні переговори (з німцями – *авт.*), вона позбавляється будь-якого права на Константинополь (та Протоки – *авт.*)" [43, p. 45].

Водночас ці обставини створювали сприятливі можливості для західних держав укладати сепаратний мир з Османською імперією, оскільки вони могли вже без огляду на Петроград з його амбіціями щодо захоплення Проток та Константинополя формулювати вигідні для неї умови. Тому Лондон та Париж пропонували Порті, починаючи з осені 1917 р., гарантії її існування як незалежної держави, скасування капітуляцій та інших фінансових обмежень, а також збереження під владою султана Константинополя в обмін на повну свободу судноплавства Чорноморськими протоками та незалежність Вірменії, Аравії, Месопотамії й автономію Сирії та Палестини. Ще одна така спроба була ще раз знову зроблена країнами Антанти в січні 1918 р. під час переговорів у Брест-Литовську. Однак внаслідок поразки Росії, у Порти з'явились досить спокусливі перспективи захоплення прикордонних з нею територій. Тому ці пропозиції були відхилені [43, p. 42-43; 48, p. 77-78].

Третього березня 1918 р. більшовицька Росія, уклавши сепаратний мир з країнами Четверного союзу, остаточно оформила її вихід із світової війни [22, с. 474-476]. У квітні 1918 р. османська армія без особливих перешкод зайняла ті значні території, які росіяни відвоювали у неї протягом трьох років запеклих боїв [35, p. 344; 42, p. 310]. Звичайно, за такого розвитку подій, Османська імперія не могла залишити Німеччину, й це робило надалі неможливим будь-які сепаратні перемовини.

Проаналізувавши вплив дипломатії країн Антанти та США у "східному питанні" 1917 р. на розвиток міжнародних відносин варто зробити низку висновків. Незважаючи на посилення в Росії соціально-економічних проблем, Лютневу революцію 1917 р., неспроможність Тимчасового уряду реалізувати домовленість 1915 р. про приєднання Константинополя та Проток до своєї держави, а також розчарування російської громадськості у вищезгаданих експансіоністських планах, петроградська дипломатія намагалась зберегти свої претензії на контроль над Босфором та Дарданеллами, хоча й в більш завуальованій формі. Такі дії дипломатії Тимчасового уряду не дали змоги російським союзникам по Антанті укласти сепаратний мир з Османською імперією й прискорити таким чином завершення світової війни. Більшовицький переворот у листопаді 1917 р. та вихід Росії з війни у березні 1918 р. остаточно усунули її від участі у поділі "османської спадщини".

Після вступу США у Першу світову війну американська дипломатія продекларувала необхідність того, щоб повоєнне врегулювання, зокрема на Сході, відбувалося з врахуванням інтересів народів та всієї світової спільноти, а не егоїстичних, загарбницьких планів країн-переможниць. Зважаючи на зростаючий вклад США у війну з Четверним союзом, Велика Британія та Франція були змушені враховувати позицію Вашингтона. Зокрема, оскільки після виходу Росії з війни ні Велика Британія, ні Франція не змогли домогтися переважаючого впливу над стратегічно розташованими Константинополем та Чорноморськими протоками, вони погодились на пропозицію США нейтралізувати їх та передати під міжнародний контроль.

1. Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. – М., 2004. – Т. 1. 2. Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. – М., 2004. – Т. 2. 3. Базили – Милюков. Ставка, 23 марта / 5 апреля 1917. // Константинополь и Проливы. Документы бывшего Министерства иностранных дел / под ред. Е. А. Адамова. – М., 1926. – Т. II. – № 350. 4. Бахметов – Терещенко. Вашингтон, 18 / 31 августа 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I – № CCXIII. 5. Гримм Э.Д. Политическая обстановка военных операций для захвата Константинополя и Проливов, 1915-1917 гг. // Константинополь и Проливы. – М., 1926. – Т. II. 6. Декларация временного правительства. 27 марта / 9 апреля 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXIX. 7. Декларация временного правительства. 6 / 19 мая 1917 г. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXXXI. 8. Договор о дружбе и братстве между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Турецкой Республикой. Москва, 16 марта 1921 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов. – М., 1957. – № 29. 9. Емец В.А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны. // Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). – М., 1999. 10. Записки Милюкова П.Н. о Турции и Болгарии. // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1774. 11. Запись лекции прочитанной в Ставрополье Лиртваго Д.Ф. на тему "Проливы и уход из министров иностранных дел Милюкова" . // ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1751. 12. Иванов Л.Н. Морская политика и дипломатия империалистических держав. – М., 1964. 13. Извольский – Милюков. Париж, 10/ 23 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXI. 14. Извольский – Милюков. Париж, 12 / 25 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXIV. 15. Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока. 2 ноября (3 декабря) 1917 г. // Международные отношения и внешняя политика СССР. Сб. документов. – М., 1957. – № 21. 16. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. – М., 1937. – Т. 1. 17. Манифест об отречении Николая II. Ставка, 2 марта 1917. // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. – М., 2002. 18. Машевський О.П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.). – Київ, 2010. 19. Милюков – дипломатические представители России при союзных державах. Циркулярная телеграмма. 18 апреля / 1 мая 1917 г. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXXVIII. 20. Милюков – Набоков. Петроград, 16 / 29 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXVI. 21. Милюков П.Н. Почему и зачем мы воюем. – М., 1917. 22. Мирный договор между РСФСР, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией с другой стороны, заключенный в Брест-Литовске 3 (7) марта 1918 г. // Мировые войны XX века. Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. – М., 2002. – С. 474-476. 23. Набоков – Милюков. Лондон, 10 / 23 марта 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCX. 24. Набоков – Милюков. Лондон, 17 / 30 марта. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXVII. 25. Набоков – Милюков. Лондон, 9 / 22 марта 1917. Примечания 2. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCIV. 26. Набоков – Терещенко. Лондон, 28 мая / 10 июня 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I. – № CCCXLV. 27. Нота великобританского посольства в Петрограде российскому министру иностранных дел М.И. Терещенко. 24 мая 1917. // Константинополь и

Проливы. – М., 1925. – Т. І. – № CCCXXXII. 28. Нота французского посольства в Петрограде российскому министру иностранных дел М.И. Терещенко. 26 мая 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. І. – № CCCXXXIII. 29. Соннино – Рашотти. Рим, 3 июня 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. І. – № CCCXXXVII. 30. Терещенко – Набоков. Петроград, 24 мая / 6 июня 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. І. – № CCCXL. 31. Терещенко – Севастопуло, 12 / 25 сентября 1917. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. І. – № CCCLX. 32. Черновая записка Милюкова П.Н. о Константинополе. // ГАРФ. – Ф. 579. – Оп. 1. – Д. 1875. 33. Шпилькова В.И. Империалистическая политика США в отношении Турции. – М., 1960. 34. Щадрин И. Константинополь и Проливы. Перепечатывается из казанской рабочей газеты. – Казань, 1917. 35. Anderson M.S. The eastern question. 1774-1923. – London, 1965. 36. Blake N.M., Barck O. The United States in its world relations. – New York-Toronto-London, 1960. 37. Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace. – Athens, 1987. 38. Edwards J.H. David Lloyd George. The man and the Statesman. – New York, 1929. 39. Elkus – Lansing. Constantinople, March 23, 1917. // Papers relating to the foreign relations of the United States. 1918. Supplement 2. The World War. – Washington, 1933. 40. Fuad A. La Question des Détrois. – P., 1928. 41. Graves P.P. The question of the Straits. – L., 1971. 42. Guinn P. British strategy and politics 1914 to 1918. – Oxford, 1965. 43. Howard H. Turkey, the Straits and U.S. Policy. – Baltimor-London, 1974. 44. Lansing – Elkus. Washington, April 3, 1917. // Papers relating to the foreign relations of the United States. 1918. Supplement 2. The World War. – Washington, 1933. 45. Laurence E. United States policy and the partition of Turkey, 1914-1924. – Baltimore, 1965. 46. Link A. Wilson the Diplomatist. A look at his major foreign policies. – Baltimor, 1957. 47. Lloyd T.O. Empire to welfare state. English history 1906-1976. – Oxford, 1979. 48. Macfie A.L. The straits question 1908-36. – Saloniki, 1993. 49. Memorandum Submitted December 22, 1917. The War Aims and Peace Terms it Suggests. // Papers Relations of the United States. 1919. The Paris Peace conference. Vol. I. – Washington, 1942. – № 887. 50. Mikoff D. Pour le droit et la paix dans les Balkans. – Genéve, 1919. 51. Notes of a Meeting of the Head of Delegations of the Five Great Powers Held in M. Pichon's Room at the Quai d'Orsay, Paris, on Monday, July 21, 1919, at 3 : 30 p. m. // Papers Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference. – Washington, 1946. – Vol. VII. 5. Pavlovitch M. The foundation of imperialist policy. – London, 1922. 53. Phillipson C., Buxton N. The question of Bosphorus and Dardanelles. – L., 1917. 54. Treadcold D. Foreword. // Miliukov P. Russian and its crisis. – London, 1962. 55. Warth D. Soviet Russia in world politics. – New York, 1964. 56. Warth R.D. The allies and the Russian revolution. From the fall of the monarchy to the peace Breast-Litovsk. – London, 1954.

Надійшла до редколегії 17.03.11

Б. Патриляк, асп.

ОПІР УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА НОВИМ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИМ ЗАХОДАМ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1928 р.

У статті розглянуті причини опору українського селянства новим соціально-економічним заходам радянської влади у 1928 р. Досліджено форми і масштаби селянського опору.

In the article we consider the causes of resistance of Ukrainian peasants to new social and economic activities of Soviet power in 1928. We explored forms and scale of peasant resistance.

Колосальні соціальні експерименти, здійснювані радянською владою від кінця 1920-х рр., потребували неймовірних матеріальних ресурсів. За умов аграрного характеру радянської держави ці ресурси можна було віднайти лишена селі. Цілком очевидно, що вилучення цих ресурсів потребувало майже повної руйнації тогочасного сільського суспільно-економічного укладу. А це, в свою чергу, ставало причиною прямого конфлікту селянства з владою. Наукова реконструкція форм і методів селянського опору владним заходам є необхідною для того, щоб відновити повну картину взаємин радянської влади і села на початку сталінської модернізації. Тому дослідження опору українського селянства соціально-економічним новаціям радянської влади є актуальним завданням.

Досі у сучасній вітчизняній історіографії ця проблема не знайшла достатньо повного відображення. Серед праць, у яких висвітлювалися окремі аспекти проблеми, слід відзначити дослідження О. Ганжі "Опір селянства України політиці суцільної колективізації", Л. Гриневич "Сталінська "революція згори" та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти", Г. Капустян "Надзвичайщина та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.)".

Попри те, що проблема терористичних методів хлібозаготівель та пов'язаних з ними заходів радянської влади у сільському господарстві, що розпочалися у 1928 р. і стали прологом до безпрецедентного нищення голодом української людності у 1932-1933 рр., має досить широку історіографію, переважна більшість досліджень присвячена саме репресивним заходам влади щодо українського селянства. Наша мета полягає у дослідженні реакції українського селянства на перші кроки влади зі скасування НЕПу та аналіз форм і масштабів опору здійснюваним заходам.

1928 р. без перебільшення став переломним у стосунках влади і селянства в СРСР. Втілюючи рішення XV з'їзду ВКП(б), що взяв курс на колективізацію і форсоване проведення індустріалізації господарства СРСР, влада вдалася до реалізації цілої низки радикальних соціально-економічних заходів на селі. Різкий поворот у аграрній політиці радянської держави, надзвичайні заходи в аграрному секторі, що означали кінець НЕПу, не могли не позначитись на настроях українського села, які значною мірою радикалізувалися. Практичне втілення нових соціально-економічних заходів радянської влади наразилося на шалений опір з боку селянських мас.

Опір українського селянства новій соціально-економічній політиці не став несподіванкою для керівництва партії та держави. У своєму листі до голови ДПУ УСРР В. Балицького "Про політичний стан країни" від 9 лютого 1928 р. секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович писав про те, що у зв'язку з хлібозаготівлями та іншими заходами радянської влади на селі можливе посилення контрреволюційних настроїв. А у зв'язку з цим, а також зі зростанням активності контрреволюційних елементів потрібно посилити спостереження та репресії з боку Державного політичного управління (далі – ДПУ) й докласти всіх зусиль для бойової організації партійних і радянських кадрів на селі. Також визнавалося за необхідне асигнування додаткових коштів на посилення роботи ДПУ [16, арк. 1].

Опір хлібозаготівлям за сталінською логікою мали б чинити здебільшого заможні селяни (саме "куркулів", а не усе селянство, Сталін звинуватив у провалі хлібозаготівельної кампанії у своєму сибірському виступі в січні 1928 р.) [7, С. 356 – 357]. Проте опір владі чинили практично всі прошарки села. Так, керівники хлібозаготівельної кампанії у Роменській окрузі в листі до В. Чубаря визнавали, що у настроях селян майже немає диференціації – незадоволені всі [16, арк. 31]. Статистика, що не вкладалася у рамки класової теорії, викликала у партійного керівництва певне збентеження. У доповідній записці до ЦК КП(б)У комісії ЦК з обслідування Мелітопольської партійної організації висловлювалося невдоволення з того приводу, що за опір хлібозаготівлям було засуджено мало "класових ворогів" – куркулів. За весь час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. у Мелітопольській окрузі позбавили волі за ст. 58, 59 кримінального кодексу: бідняків – 10, середняків – 53, інших –

© Патриляк Б., 2011